

Bənövşə Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

BİLİŇQVİSTİK DİL KİMLİYİNİN VERBAL-SEMANTİK REALLAŞMA SPESİFİKLİYİNƏ DAİR (ƏLƏVİYYƏ BABAYEVANIN ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNƏ İSTİNADƏN)

Açar sözlər: *bilingvizm, dil kimliyi, verbal-semantik səviyyədə reallaşma, dil və norma, interferensiya, Ələviyyə Babayeva*

Keywords: *bilingualism, language identity, realization on the verbal-semantic level, language and norm, interference, Alaviyya Babayeva*

Ключевые слова: *бilingвизм, языковая личность, реализация на вербально-семантическом уровне, язык и норма, интерференция, Алавия Бабаева*

Dil kimliyi daşıyıcısı fərd olaraq nə qədər də təkrarsız individuallığa malik olsa da, o, aid olduğu toplumun – etnik qrupun, sosial zümrənin, mikrososial qruplaşmanın, lokal (bir şəhərə, kəndə və s. aid) coğrafi dil ortaqlığının nümayəndəsidir. Bu səbəbən də, fərdi dil kimliyinin milli dil kimliyi ilə çarpazlaşan bir çox ortaqlıqlarının olması tam məntiqəməvafiqdir. Bu isə öz növbəsində, Humboldtun dildə fərdi olanla ümumi olanın antinomiyası ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlərin doğruluğunu ortaya qoyur. Belə ki, fərdi dil kimliyinin simfonik (toplumsal) dil kimliyinin təsiri ilə formalaşması reallığını təsdiq etməklə bərabər, fərdi dil kimliyinin milli dil kimliyini təşkil etməsi ilə bağlı lingvistik “gerçəkliyi” əyani şəkildə sübut edir. Heç şübhəsiz ki, toplumun novator nümayəndələri öz dil kimlikləri ilə müsbət və hətta bəzi hallarda mənfi yönlü nümunə olmaqla həmin simfonik dil kimliyini az və ya çox dərəcədə təsirə məruz qoya, onu (milli dil kimliyini) “qidalandıra” bilərlər. Lakin bu fakt “dil şəxsiyyətinin həmin fərdin etnokulturoloji və milli özəllikləri ilə sıx və bölünməz şəkildə çuğlaşması” [1, s.46] gerçəkliyinə zərər qədər də kölgə salmır. Dilə təsir etmək qüdrətində malik olan həmin novator şəxslər sırasında qələm sahiblərin xüsusi imtiyazlı zümrə təşkil etdiyini söyləsək, düşünürük ki, heç də yanlışdır. Lakin onların da əsərlərin dil kimliyi nəzəriyyəsi aspektində təhlili burada simfonik dil kimliyinin ən az milli dil kimliyi səviyyəsində təzahür tapı bilyidini iddia etməyə əsas verir. Dil kimliyininin representasiyasında (verbal ifadəsində) etnoqrafik və etnokulturoloji söz-kodların, ifadələrin yer alması məhz, haqqında bəhs etdiyimiz fərd – toplum dil kimliklərinin simbiozu faktını əyani şəkildə təsdiqləyir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan Ələviyyə Babayevanın (1921-2014) dil kimliyi də bilavasitə onun aid olduğu makro – və mikrosimfonik dil kimliyinin özəlliklərini ifadə etməkdədir. Belə ki, yazar 1) Azərbaycan dilinin daşıyıcısı olması etibarilə bu dilin ortaqlığına əsaslanan makrosimfonik dil kimliyinə malik olmaqla bərabər, 2) Bakı ziyahısı statusunda Bakı mikrosimfonik dil kimliyinin daşıyıcısı

kimi çıxış edir. Başqa sözlə, desək, Ə.Babayevanın yaradıcılığında bir fərd olaraq bilavasitə müəllifin özünün psixotipini əks etdirən yaradıcı dil kimliyindən başqa, onun milli (Azərbaycan) və lokal sosial-etnokulturoloji (Bakı) dil kimliklərinin ifadəsini izləmək olar. Sonuncu məqam Ə.Babayevanın şəxsiyyət kimi formalaşma dövründə, habelə onun aktiv yaradıcı fəaliyyəti mərhələsində (konkret olaraq, XX əsrin 40-90-cı illəri) Bakı şəhərinin bilinqval statusu ilə əlaqədardır.

Bilavasitə dil şəxsiyyətinin, yəni konkret bir fərdin bilinqvem kimi təsbiəti ilə bağlı N.Kodinın yanaşmasını məqbul hesab edə bilərik. Belə ki, fin-rus bilinqvizminin konkret fərdlərin dil şəxsiyyətinə təsirini təcrübi əsasda araşdırmış dilçiyə görə, dil kimliyinin bilinqvizmi yalnız o zaman təsbit edilə bilər ki, o, hər iki dil daşıyıcılarının minisosiumunda ("çevrəsində") "özününkü" kimi qavranılmaqla heç bir dil baryeri ilə qarşılaşmaz [2, s.20]. Bu mənada heç şübhəsiz ki, Ə.Babayevanı bilinqvem dil kimliyi daşıyıcısı olduğunu əminliklə söyləyə bilərik. Belə ki, daha öncə də bildirdiyimiz kimi, yəhudi əsilli rusdilli jurnalistlə ailə həyatı qurmuş Ə.Babayevanın çevrəsində rus dili daşıyıcılarının çoxsaylı olması, bu təməlin uzun onilliklər boyu davam etməsi yazıçının aktiv bilinqvem olmasına şübhə yeri qoymur. Lakin onun əsərlərinə ikinci dilin təsir səviyyəsi burada proksimal deyil, distal bilinqvizmin müşahidə edildiyini söyləməyə əsas verir (bu barədə irəlidə daha ətraflı). Belə ki, Ə.Babayevanın dil kimliyi yalnız dilin üst qatları səviyyəsində kənar dil müdaxiləsini (leksik, frazeoloji və çox cüzi səviyyədə morfoloji və fonetik interferensiya faktlarını) əks etdirmişdir.

Ayrı-ayrı faktların təhlilinə keçmədən öncə, ilk olaraq onu qeyd edək ki, yaradıcı şəxsin ikidilliliyindən danışarkən bilavasitə bu bilinqvistik səviyyənin hansı meyar əsasında təsbit edilə biləcəyi sualı ilə qarşılaşmış olaraq. Belə ki, məlum olduğu kimi bilinqvizm hadisəsi özlüyündə yekcins təbiətli dil kontaktını təzahür etdirmir. Belə ki, T.A.Bertaqayevin verdiyi təsnifata nəzərən bilinqvizm dil daşıyıcısının ikinci dilə bələd olma səviyyəsinə əsasən, 1) aktiv (hər iki dilə yetərincə yüksək səviyyədə bələd olma ilə səciyyələnən bilinqvizm növü) və 2) passiv (bir dilə yüksək səviyyədə, ikinci dilə isə aşağı və ya yetərsiz orta səviyyədə bələd olmaqla səciyyələnən bilinqvizm növü) ola bilər. Habelə, ikinci dilə təsirin, "müdaxilənin" səviyyəsinə görə isə bilinqvizm: 1) distal (üst qatda olan, əsasən leksik alınmalar səviyyəsində interferensiya ilə yekunlaşan bilinqvizm növü) və 2) proksimal (ikinci dilin dərin qatlarına təsirlə nəticələn, struktur mahiyyətli interferensiyaların müşahidə edildiyi bilinqvizm növü) növlərə bölünür [3, s.23-28]. Digər tədqiqatçılar (məsələn, [4, s.23-28]) bilinqvizmi erkən və yetkin olmaqla da fərqləndirirlər ki, bu da ikinci dilə bələd olma səviyyəsini müəyyənləşdirmiş olur. Belə ki, təcrübi araşdırmalar aktiv bilinqvizm üçün erkən dövrdən mənimsəmənin labüd olduğunu, yetkin bilinqvizmin hər iki dili yetərincə yüksək səviyyədə mənimsənilməsi üçün problemlər yarada biləcəyinə diqqət çəkmişlər.

İkidilliliyin psixoloji və metodoloji aspektdən səciyyələndirməsini aparmış Y.M.Vereşagin həmçinin də 1) reseptiv; 2) reproduktiv; 3) produktiv bilinqvizm növlərini fərqləndirir. Dilçiyə görə, birinci halda ikidilli şəxs digər dili sadəcə anlaya bilər, lakin bu dildə danışmaq səriştəsinə malik olmur. Digər bilinqvizm növündə (reproduktiv ikidillilikdə) bilinqvem oxuduğunu və ya eşirdiyini təkrarlaşdırmaq səriştəsinə malik olur, lakin özü sərbəst şəkildə fikir ifadə etməkdə çətinlik

çəkir. Sonuncu növ bilinqvizmdə isə ikidilli şəxs nəinki digər dili tam şəkildə anlayır, mətni təkrar edə bilir, o, həmçinin ikinci dildə mətnlər ifadə edib sərbəst şəkildə ünsiyyət saxlaya, fikirlərini dilə gətirə bilir [4, s.134-136]. Müasirlərinin Ələviyyə Babayeva haqqında xatirələrindən bəlli olur ki, yazıçı məhz, sonuncu – produktiv növ bilinqvizm daşıyıcısı idi. Belə ki, “Rusiyada Azərbaycan ədəbiyyatı günləri keçiriləndə Ələviyyə xanım rus dilində çox gözəl çıxışlar edirmiş. O vaxt katib işləyən Nəbi Xəzri deyirmiş ki, bu Ələviyyə olmasaydı, biz biabır olacaqdıq. Bu, hər yerdə çıxış edir, rusları hipnoz edir” [5]. Bu vəziyyət sözsüz ki, aktiv produktiv bilinqvem dil kimliyini inikas etdirən yaradıcılıq nümunələrində təsirsiz ötürşə bilməzdi. Belə ki, ikidillilik Ə.Babayevanın zəngin rus ədəbiyyatını orijinaldan oxuyub bəhrələnməsinə, habelə bu dil vasitəsilə Dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti xəzinəsilə yaxından tanış olmasına yol açmıdır (məsələn, İ.S.Turgenyev, Demofendən xatırlatmalar, yunan mifologiyasına allyuziyalar [6, s.57, 203]) ki, bu da onun yaradıcılığında bu və ya digər iqtibaslar, kalkalar şəklində təzahür tapmışdır. Eyni zamanda yazıçının əsərlərində bilinqvizmin neqativ təsirləri də yer alır ki, bu da özünü dilimiz normalarını pozan interferensiya faktlarında biruzə verir.

İlk olaraq, kalka faktlarına nəzər salaq. – *Haqq-nahaq pıçılşaşlar. Qərübə adamsan, elə bil Aydan gəlmisən* [6, s.75]. “*Elə bil Aydan gəlmisən*” ifadəsi bilinqvem olmayan və rus dilində bu ifadənin analoqu ilə (*с луны свалился*) qarşılaşmayan monolinqv Azərbaycan dili daşıyıcıları üçün atopon (атопон), yəni “izahedilməsi mümkünsüz olan” söz yığını təəssüratı bağışlaya bilər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, F.M.Dostoyevskinin dil kimliyinin leksikoqrfik aspektdən dəyərləndirmiş İ.V Rujitski dahi yazıçının əsərlərinin dilində çox sayda atoponların, leksik interferensiya faktlarının, varvarizmlərin yer aldığını vurğulamışdır. Dilçi bunun bilavasitə yazarın bilinqvem olması ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişdir [7, s.31, 34-35]. Ə.Babayevanın dil kimliyində ifadə tapan atoponların təhlilinə qayıdaraq qeyd edək ki, sözünü etdiyimiz “*elə bil Aydan gəlmisən*” – ifadəsi ifadəsi rus dilinin frazeoloji lüğətlərində təsbit edilən və “ictimai davranış qaydalarına bələd olmayan, qeyri-adekvat davranış sərgiləyən, ətrafdakılarda təəcüb, istehza, kinayə doğuran” anlamını əks etdirən *с луны свалился // Как будто с луны свалился // Как будто с неба свалился* frazeologizminin [8] birbaşa kalkasıdır. Növbəti ifadə də tam mənası ilə atopon formatına uyğun gəlir. Belə ki, rus dilində də frazeologizm statusu qazanmamış bu ifadə yalnız bu dila yüksək səviyyədə bələd olan şəxslər üçün anlaşılındır. Söhbət “*məşə yanğını kimi tez yayılmaq*” anlamını ifadə edən və orijinalda “*распространяться так же быстро как лесной пожар // словно лесной пожар*” ifadəsinin kalkasından gəlir. Rus dilində bu ifadənin işlənmə mövqeyinə diqqət edək: *Метод «Чуждесное утро» распространялся, словно лесной пожар* [9]. Müqayisə üçün, Ə.Babayevada bu ifadənin işlənmə mövqeyinə də nəzər salaq: *Bilmirsən ki, istirahət evində baş verən macərələr, məşə yanğını kimi tez yayılır?* [6, s.75]. Göründüyü kimi, yazıçı ifadədən. mənbə dildəki anlamına uyğun semantik mövqedə istifadə etmişdir. Ə.Babayevanın əsərlərinin dilində yer alan çox sayda leksik və morfoloji interferensiya faktları da onun bilinqvem dil kimliyinin spesifik təzahür formaları kimi dəyərləndirilə bilər. Nümunələr diqqət edək:

O, barmaqları arasında tutduğu, çoxdan sönmüş **trubkasını** dodaqları arasında alıb, bir-iki dəfə sümürdü, ancaq **trubkadan** tüstü çıxmadı. [6, s.63]; Həmişəki kimi yenə **trubkasından** topa-topa tüstü çıxırdı [6, s.85]; Başını pəncərədən çıxarıdı:

– **Nasilsik, nasilsik**, – deyər çağırdı [6, s.242].

– **Bacı**, burda **nasilsik** olmur, avtobuslar ağır yük aparmağa icazə vermirlər. [6; 242]; Müavinin ehtiyatkarlığı üzündən həmin materiallar nə qəzet səhifəsinə düşür, nə də **naboru** dağıdırdı [6, s.67]; Rayondakı **“jenotel”** Səkinəni tanımayan tapılmaz [6, s.318].

Morfoloji interferensiya faktlarına gəlinə, Ə.Babayeva Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmiş bir çox alınmaları rus morfoloji sisteminin “tərtibatı” ilə istifadə etmişdir. Məsələn, yazar **portretçi** terminin əvəzinə **portretist** variantını işlətməmişdir ki, bu da özlüyündə morfoloji interferensiya nümunəsini bariz şəkildə təcəssüm etdirir. Xatırladaq ki, morfoloji interferensiya hadisəsi zamanı bir dildən digər dilə morfem keçidləri baş verir ki, bilinqvem ana dilindəki mövcud şəkilçi inventarını ikinci dilindəki affiksə analoqu ilə əvəz etmiş olur [13]. (Məsələn, **çaydan** əvəzinə **çaynik**: “*Ay aman, çaynikmiş pıçıldayan*” [6, s.400]).

*Siz ki, **portretist** deyilsiniz, morinistsiniz* [6, s.53]. Ədəbi dilimizdə bu leksik vahidin morfoloji tərtibat norması anadilli affiksə istinad edir: *Ona görə də **portretçi** rəssam öz əsərlərində insanın yalnız zahiri oxşarlıq, poza, hərəkət və mimika kimi xarici əlamətlərini verməklə kifayətlənməyir* [14, s.198]. Müqayisə üçün deyək ki, yazarın dilində yer alan digər analoji terminoloji fakt mənbə dildəkinə uyğun şəkildə ədəbi dil norması kimi təsbit edilmişdir. *Polkovnik gülümsədi, **etüdnikə** işarə edərək dedi...* [6, s.47]. Belə ki, qənaət prinsipinin qanunlarına müvafiq olaraq, istənilən dil leksik sistemində lüzumsuz omonimiya situasiyalarından “qaçınmağa” çalışır. Müqayisə et (fərqli anlamda): ***Etüdçü** rəssamlar təbiətin qoynunda olduqları zaman ölkəmizin dilbər guşələrindən olan Şamaxının təbiətini tabluya köçürüblər* [15].

Yekun olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, Ə.Babayevanın bilinqvem dil kimliyi onun əsərlərinin dilində istər (qismən) morfoloji, istər leksik, istər frazeoloji aspektdən özünü biruzə verir. Onu da qeyd edək ki, ədəbi dil normalarına riayət edilməsi burada daha dərin qatlardakı struktur müdaxilələri, yəni sintaktik səviyədə təzahür tapan interferensiya faktlarını təsbit etməyə imkan verməməşdir.

Ədəbiyyat:

1. Караулов Ю.Н., Чулкина Н.Л. *Русская языковая личность: интегративный аспект в условиях межкультурных коммуникаций, Учебное пособие, Москва 2008* http://web-local.rudn.ru/web-local/uem/iop_pdf/192-Karaulov.pdf
2. Козин Н. Двужызычная личность: Экспериментальное исследование русской картины мира финско-русских билингвов, LOKAKUU 2013, 75 s. <https://trepo.tuni.fi/bitstream/handle/10024/94628/GRADU-1385040239.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972. С. 82-88.
4. Соколова И.В. Ранний билингвизм: преимущества, механизмы, возможности // Русский язык за рубежом № 3/2009, с.23-28 <https://elibrary.ru/item.asp?id=12448633&>

5. Sərbəst hərəkət edə bilməyən Ələviyyə Babayeva tək necə yaşayır?
<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uN1hfntBqtgJ:https://www.azadliq.org/a/24291406.html+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=az>
6. Babayeva Ə. Haradasan dost, harada... Bakı: Gənclik, 1977, 408 s.
7. Ружицкий Игорь Васильевич Языковая личность Ф.М. Достоевского: лексикографическое представление, автореферат диссер. ... докт. филол. наук., 57 с.
8. Ковшова М.Л. С луны свалился // Большой фразеологический словарь русского языка., М.: АСТ-Пресс. Е.Н. Телия. 2006.
https://phrase_dictionary.academic.ru/2213/%D0%A1
9. Предложения со словосочетанием «лесные пожары»
<https://kartaslov.ru/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F->
10. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма), М.: Изд-во МГУ, 1969. – 160 с.
11. Sərbəst hərəkət edə bilməyən Ələviyyə Babayeva tək necə yaşayır?
<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uN1hfntBqtgJ:https://www.azadliq.org/a/24291406.html+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=az>
12. Предложения со словосочетанием «лесные пожары»
<https://kartaslov.ru/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F->
13. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Киев: Вища школа, 1979. – 263 с.
14. Aliyev N. Naxçıvan rəssamlarının portret yaradıcılığı (1950-1990) // İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 1: (səh:196-205) <http://www.aqra.az/ru/naxcivan-r%C9%99ssamlarının-portret-yaradıcılığı-1950-1990/>
15. <http://xudaferin.eu/xtai-snt-mrkzind-etudcu-rssamlarin-srlri-srgilnir.html>

Summary

ABOUT THE SPECIFICATION OF VERBAL-SEMANTIC REALIZATION OF BILINGUAL LANGUAGE IDENTITY (REFERRING TO THE LANGUAGE OF ALAVIYYA BABAYEVA'S WORKS)

In this article the language identity of Alaviyya Babayeva (1921-2014) who is considered one of the prominent representatives of modern Azerbaijan literature is studied from the aspect of mutual conditioning. It becomes clear that as Alaviyya Babayeva knew the Russian Language perfectly and she behaved actively as a bilinguem in the intercourse of the family and close friends there are a lot of facts of interference in her works. Such facts appear either morphological or lexical or phraseological aspects. In the frame of this article mostly the specification of the bilingual language identity being realized in the verbal- semantic level is investigated. (For example, “chaynik” (çaydan) tea-pot, “nasilshik” (yükdaşıyan) porter, “portretist” (portretçi) portraitist, nabor (dəst) “set”, “yigim” (yığım) (as a typographic term) and so on). Thus there are the atupon expressions in the language of Alaviyya Babayeva’s works as well (for example, as if you have come from the moon or it spreads as quickly as forest fires). That is there are the expressions in her language which are unclear or their meanings are vague for Azerbaijanian readers. It must be noted that observing the norms of the literary language hasn’t allowed confirming the facts of the structural interference in the deeper layers, which the interference is appearing in the syntactic level here.

Резюме

**О СПЕЦИФИЧНОСТИ ВЕРБАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ РЕАЛИЗАЦИИ
БИЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ
(НА ОСНОВЕ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛАВИИ БАБАЕВОЙ)**

В статье исследуется языковая личность одной из выдающихся представитель современной азербайджанской литературы Алави Бабаевой (1921-2014) с точки зрения взаимообусловленности языковой личности и «языка и нормы». В ходе исследований автор приходит к выводу что, А. Бабаева в совершенстве владела русским языком, так как её внутрисемейная языковая среда и ближайший круг общения был русскоязычным. Ввиду этого она являлась активным билингвом, что способствовало проникновению в её авторский идиостиль множество морфологических, лексических, а также фразеологических фактов интерференции. В рамках статьи основное внимание акцентируется на анализе вербально-семантической реализации билингвистической языковой личности автора (например, *çaynik* “чайник”, *nasilşik* “носильщик”, *portretist* “портретист”, *nabor* “набор (как типографический термин) и т.д.). А также в статье исследуются факты атопонов, использующихся в языке произведений А.Бабаевой (например, *elə bil Aydan gəlmişən* «как будто, с Луны свалился», или же *meşə yanğını kimi tez yayılır* «распространяется также быстро, как лесной пожар»). Напомним, что, атопоны называются те, фразы которые для носителя азербайджанского языка не имеют никакой смысловой нагрузки. Также отметим то, что в силу давления языковой нормы, авторский идиостиль А.Бабаевой был застрахован от проникновения фактов интерференции в более глубокие ярусы идеолекта (в частности в синтаксический ярус).

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov